

„Какво мислиш? – попита усмихнатата Мария в ярката си рокля, когато се проврях под рамката на вратата и излязох от подреденото ѝ фургонче на слънчевия двор, покрит с отломки. – Всичко е както трябва да бъде, нали?“ Така беше. Килимите и одеялата ѝ пъстрееха в геометрични форми и напомняха украинското футуристично изкуство. Кабелите, включени в генератора ѝ, бяха изопнати старателно, а бутилките с вода – в права редица до леглото. Върху него имаше отворена дебела книга.

На едно въже пред металното ѝ жилище – временно убежище, предоставено от международна организация – бяха прострени вълнени пуловери. Красиво дървено чекмедже, застлано с филц, лежеше на една пейка като отворена кутия на Пандора. Когато ѝ казах, че ми харесва, тя предложи да ми го подари. Беше самотна реликва от къщата ѝ насреща ни, която бе превърната в развалина от бомбите и снарядите. Мария погледна нервно към преминаващия самолет. „Случи се всичко – въздъхна тя. – А не беше нужно да се случва нищо.“

Както и другите къщи в селото, нейната е била разрушена при руското нашествие в Украйна. Посад Покровске се намира в южната част на страната и се е оказало на пътя на настъплението, макар и в самия му край. Разположено е сред слънчогледови ниви в плодороден район. При контраофанзивата на украинската армия през октомври 2022 г. селото остава извън артилерийския обсег на руснаците, което гарантира безопасното завръщане на жителите му и посещения като моето сега, през есента на 2023 г.

Седнал на пейката, слушам Мария и си мисля за свободата. Може да се каже, че селото е освободено, но свободни ли са хората в него?

От живота на тази жена несъмнено е премахнато нещо ужасно: всекидневната заплахата от насилствена смърт и окупация от палачи и убийци. Но дали това е освобождение?

Мария е на осемдесет и пет години и живее сама. Сега, когато има своето миниатюрно жилище, тя безспорно е по-свободна, отколкото когато е била лишена от дом. Това е така, защото нейните роднини и доброволците са ѝ се притекли на помощ. И защото са предприети действия от едно правителство, с което тя се чувства свързана чрез своя глас. Мария не се оплаква от съдбата си. Но плаче, когато говори за трудните предизвикателства, пред които е изправен нейният президент.

Украинската дума „деокупация“, която използваме в разговора, е по-уместна от традиционната „освобождение“. Тя ни приканва да се замислим от какво освен от премахване на потисничеството се нуждаем, за да имаме свобода. Необходими са труд и усилия, за да се даде възможност на една възрастна жена отново да посреща гости и да осъществява нормалните

взаимодействия на достоен човек. Трудно ми е да си представя, че Мария е истински свободна без сносна къща с поне един стол и достъп до улицата за проходилката ѝ.

Свободата не е просто отсъствие на злото, а присъствие на доброто.

Южна Украйна е степ, а Северна Украйна – гора. При посещението ми в едно деокупирано село в северната част на страната ме занимаваха подобни мисли за свободата. След като оставих децата си в дружелюбната среда на училищата им в Ню Хейвън, Кънетикът, заминах за Украйна и попаднах в изоставена училищна сграда в Яхидне, която окупаторите бяха превърнали в малък концлагер. През по-голямата част от времето, когато селото било окупирано, те държали в мазето цялото население, натъпкано на по-малко от двеста квадратни метра. Триста и петдесет цивилни, седемдесет от които били деца, най-малкото – още бебе.

Яхидне беше деокупирано през април 2022 г., а аз го посетих през септември. Руските войници бяха унищожили мебелите на първия етаж. Класните стаи бяха издраскани с унижителни за украинците графити. Нямаше електричество. Използвайки фенерчето на телефона си, слязох в мазето и разгледах детските рисунки по стените. Можех да прочета какво са написали („Не“ на войната“); по-късно моите деца ми помогнаха да разпозная героите (като Измамника от играта „Сред нас“).

На касата на вратата имаше два списъка с имената на загиналите: от едната страна – екзекутираните от руснаците (доколкото разбрах, те са били седемнайсет), а от другата – починалите от изтощение или болест (доколкото разбрах, те са били десет души).

По времето, когато пристигнах в Яхидне, оцелелите вече не бяха в мазето. Бяха ли свободни?

Освобождението предполага беда, която е отминала. Но възрастните се нуждаят от подкрепа, а децата – от ново училище. Толкова е важно, че селото вече не е окупирано. Но би било погрешно да приключим историята на Яхидне, когато оцелелите излизат от мазето, както би било погрешно да приключим историята на Посад Покровске, когато бомбардировките спират. Човекът, на когото е поверен ключът от училището в Яхидне, поиска помощ за изграждането на детска площадка. Това може да изглежда странно желание на фона на разрушителната война. Руснаците убиват деца с ракети и ги отвлечат за осиновяване. Но липсата на тези престъпления не е достатъчна; децата се нуждаят от места, където да играят, да тичат и да плуват, за да се упражняват да бъдат себе си. Едно дете не може да създаде парк или плувен басейн. Радостта на младостта е да открива такива неща в

света. Необходим е колективен труд, за да се изградят конструкции на свободата както за младите, така и за старите.

Дойдох в Украйна по време на войната, докато пишех тази книга за свободата. Тук нейната тема е осезаема навсякъде. Месец след като Русия нахлу в Украйна, разговарях с украински депутати, които заявяваха: „Избрахме свободата и затова останахме тук“. „Борим се за свобода.“ „Самата свобода е избор.“

Но не само политиците мислеха така. Когато разговарях във военновременна Украйна с войници, вдовици и фермери, активисти и журналисти, непрекъснато чувах думата *свобода*. Интересно беше как я използваха. Тъй като голяма част от страната е подложена на геноцидна окупация, украинците имат основателна причина да говорят за свободата като за освобождение от злото, като за отсъствие на зло. Но никой не го правеше.

На въпроса какво разбират под свобода нито един от хората, с които разговарях, не спомена, че това означава свобода от руснаците. Един украинец заяви, че когато казват свобода, нямат предвид „освобождаване от нещо“. Друг определи победата като „да си за нещо, а не против нещо“. Окупаторите бяха попречили на усещането, че светът се отваря, че следващото поколение ще има по-добър живот, че решенията, взети сега, ще имат значение за следващите години.

Много е важно да се премахне репресията, за да се получи това, което философите наричат „негативна свобода“. Но деокупацията, отстраняването на злото, е само необходимо условие за свобода, а не самата свобода. Един войник в рехабилитационен център ми каза, че тя се състои в това всеки да има възможност да изпълни своите собствени цели след войната. Ветеран, който чакаше протеза, каза, че свободата ще бъде усмивката на лицето на сина му. Млад войник в отпуск каза, че свободата е свързана с децата, които би искал да има. Техният командир Валерий Залужни ми каза, че тя означава нормален живот с перспективи.

Свободата е бъдеще, в което някои неща са същите, а други са по-добри. Това е живот, който се разширява и расте.

Целта ми в тази книга е да дефинирам свободата. Задачата започва със спасяването на думата от прекалена употреба и злоупотреба. Опасявам се, че в Съединените щати говорим за свобода, без да се замисляме какво представлява тя. Американците често имат предвид отсъствието на нещо: окупация, потисничество или дори държавно управление. Смятаме, че човек

е свободен, когато държавата не му пречи. Негативната свобода е нашият здрав разум.

Разбира се, изкушаващо е да мислим за свободата в смисъла на „ние срещу света“, което ни позволява понятието за негативна свобода. Ако бариерите са единственият проблем, тогава всичко трябва да е наред с нас. Това ни кара да се чувстваме добре. Мислим си, че щяхме да сме свободни, ако не беше външният свят, който ни причинява зло. Но дали премахването на едно или друго в света наистина е достатъчно, за да ни освободи? Не е ли също толкова важно, а може би и по-важно, да добавяме неща?

Ако искаме да сме свободни, ще трябва да утвърждаваме, а не само да отричаме. Понякога ще трябва да рушим, но по-често ще се налага да създаваме. Най-често ще трябва да приспособяваме както света, така и себе си на основата на това, което познаваме и ценим. Нуждаем се от структури, от правилни структури, както морални, така и политически. Добродетелта е неразделна част от свободата.

„Каменните стени не правят затвор/ нито железните решетки клетка“ – казва поетът. Понякога правят, а понякога не. Потисничеството не е просто пречка, а човешкото намерение, което стои зад него. В Донецк една изоставена фабрика става лаборатория за изкуство; под руска окупация същата сграда се превръща в място за изтезания. Мазето на едно училище като това в Яхидне може да бъде концлагер.

Ранните нацистки концентрационни лагери например са се помещавали в барове, хотели и замъци. Първият постоянен лагер, „Дахау“, е бил в изоставена фабрика. „Аушвиц“ е бил полска военна база, предназначена да защитава хората от германско нападение. „Козелск“, съветският лагер за военнопленници, където са държани полски офицери преди екзекуцията им, е бил манастир – същият, в който Фьодор Достоевски в „Братя Карамазови“ започва диалога с прочутия въпрос: Ако Бог е мъртъв, дали всичко е позволено?

Никаква по-голяма сила не ни прави свободни, нито пък липсата на такава сила. Природата ни дава шанс да бъдем свободни, но само толкова. Казват ни, че се раждаме „свободни“: това не е вярно. Раждаме се крещящи, привързани към пъпната връв, покрити с женска кръв. Дали ще станем свободни, зависи от действията на другите, от конструкциите, които позволяват тези действия, от ценностите, които оживяват тези конструкции – и едва след това от мига спонтанност и смелостта на собствения ни избор. Конструкциите, които пречат или позволяват, са физически и морални. Важно е как говорим и мислим за свободата. Свободата започва с това да освободим умовете си от погрешните идеи. А има правилни и погрешни идеи. В един свят на релативизъм и малодушие свободата е абсолютът сред

абсолютите, ценността на ценностите. Това е така не защото тя е единственото добро нещо, пред което останалите трябва да се преклонят. Свободата е условието, при което всички добри неща могат да се разпространяват в нас и между нас.

Свободата не е вакуум, оставен от мъртъв Бог, или празен свят. Тя не е отсъствие, а присъствие, живот, в който избираме множество ангажименти и реализираме комбинации от тях в света. Добродетелите са реални, реални като звездното небе; когато сме свободни, ние ги научаваме, проявяваме ги, оживяваме ги. С течение на времето нашият избор на добродетели ни определя като хора с воля и индивидуалност.

Когато приемаме, че свободата е негативна, че е липса на това или онова, ние предполагаем, че премахването на бариерата е всичко, което трябва да направим, за да бъдем свободни. Според този начин на мислене свободата е обичайното състояние на Вселената, донесено ни от някаква по-голяма сила, и трябва само да разчистим пътя към нея. Това е наивно.

На нас, американците, ни се казва, че свободата ни е дадена от отците основатели, от националния ни характер или от капиталистическата ни икономика. Нищо подобно. Свободата не може да ни бъде дадена. Тя не е наследство. Наричаме Америка „свободна страна“, но никоя страна не е свободна. Отбелязвайки разликата в реториката на потисниците, еритрейският поет дисидент И. Ф. Мебрахту съобщава, че „*те* говорят за страната, а *ние* – за народа“. Само хората могат да бъдат свободни. Ако вярваме, че нещо друго ни прави свободни, никога няма да разберем какво трябва да направим. В момента, в който повярваме, че свободата е даденост, тя си отива.

Американците сме склонни да мислим, че свободата е въпрос на разчистване на нещата и че капитализмът върши тази работа вместо нас. Измамно е да вярваме в този или в който и да е друг външен източник на свобода. Ако свързваме свободата с външни сили и някой ни каже, че външният свят ни носи заплаха, ние жертваме свободата в името на сигурността. Това има смисъл за нас, защото в сърцата си вече сме били несвободни. Вярваме, че можем да заменим свободата срещу сигурността, което е фатална грешка.

Свободата и сигурността вървят заедно. В Преамбюла на Конституцията на САЩ се посочва, че „благата на свободата“ трябва да се преследват заедно с „общото благосъстояние“ и „общата отбрана“. Трябва да имаме и свобода, и сигурност. За да бъдат свободни, хората трябва да се чувстват сигурни, особено като деца. Те трябва да имат възможност да се опознаят помежду си

и да опознаят света. След това, когато станат свободни хора, ще решат какви рискове да поемат и на какви основания.

Когато Русия нахлу в Украйна, Володимир Зеленски не каза на сънародниците си, че трябва да заменят свободата си за сигурност. Той им каза, че остава в страната. След посещението ми в Яхидне разговарях с него в кабинета му в Киев зад чувалите с пясък. Зеленски нарече деокупацията шанс за възстановяване на сигурността и свободата. Каза, че „лишаването от свобода е несигурност“ и че „несигурността е лишаване от свобода“.

Свободата се отнася до това да знаем какво ценим и да го реализираме. Така че тя зависи от това, което можем да направим, а то от своя страна зависи от другите, от хората, които познаваме, и от тези, които не познаваме.

Докато пиша този предговор в нощния влак, пътуващ на запад от Киев, знам колко време ми остава, преди да стигна полската граница. Това знание ми дава известна сигурност, както и известна свобода да работя – благодарение на труда на други хора. Някой друг е положил железопътните релси и ги ремонтира, когато са обстрелвани, някой друг е построил вагоните и се грижи за тях, някой друг кара влака. Когато украинската армия деокупира градовете, тя издига знамето и разпространява снимките. Но украинците са склонни да смятат градовете за освободени, когато е възстановено железопътното движение.

Руските пропагандисти твърдят, че няма правилно и добро, затова всичко е позволено. Последиците от този възглед са навсякъде около мен в деокупирана Украйна, в ямите на смъртта, които видях в Буча, в разрушените селища като Посад Покровске, в концлагерите като в Яхидне. Руските войници в Украйна говорят за разрушените от тях градове като за „освободени“. И наистина: всички бариери от тяхна гледна точка са премахнати. Те могат да затрупат с булдозер развалините и трупите както в Мариупол, да построят нещо друго, да го продадат. В този негативен смисъл на понятието *свободен* те са свободни да убиват и крадат.

Колелата и релсите под мен не ме правят свободен, но ме носят напред, създавайки условия за моята свобода, които не бих могъл да създам сам. Ако нямаше влак или ако Русия беше разрушила гарата в Киев, сега щях да съм по-малко свободен човек. Хората в Украйна не са били по-свободни, когато Русия разруши комуналните услуги и училищата.

Ние даваме шанс на свободата не като отхвърляме управлението, а като утвърждаваме свободата като ръководство за добро управление. Вярвам, че като изхождаме от правилното определение за свобода, ще стигнем до правилния вид управление. И така, тази книга започва с въведение за

свободата и завършва със заключение за управлението. Петте глави между тях показват пътя от философията към политиката.

Как се проявява свободата в живота ни? Връзките между свободата като принцип и свободата като практика са *петте форми на свободата*.

Формите създават свят, в който хората действат на основата на ценности. Те не са правила или заповеди. Те са логическите, моралните и политическите връзки между общото действие и формирането на свободни индивиди. Формите разрешават две очевидни главоблъсканици: свободният човек е индивид, но никой не става индивид сам; свободата се усеща в един живот, но тя трябва да е дело на поколения.

Петте форми са: *суверенност*, или усвоената способност да правим избор; *непредвидимост* – способността да приспособяваме физическите закономерности към личните си цели; *мобилност* – способността да се движим в пространството или времето, следвайки ценности; *фактичност* – изучаването на света, което ни позволява да го променяме; и *солидарност* – признаването, че свободата е за всички.

Борбата за свободата започва от раждането. Бебето има потенциала да оцени света и да го промени и развива необходимите способности с подкрепата и съдействието на другите. Това е *суверенност*.

Когато навърши пълнолетие, младият човек се научава да вижда света такъв, какъвто е, и да си представя какъв би могъл да бъде. Суверенният човек смесва избраните добродетели с външния свят, за да създаде нещо ново. Така *непредвидимостта* е втората форма на свободата.

Телата ни се нуждаят от места, където да отидат. Като млади хора не можем да създадем за себе си условия, които да ни позволят да бъдем суверенни и непредвидими. Но след като тези условия са създадени, ние се бунтуваме срещу самите институции, които са ги направили възможни, и тръгваме по свой път. И тази *мобилност*, третата форма на свободата, трябва да бъде насърчавана.

Свободни сме да правим само нещата, които знаем да правим, и да ходим само на места, където можем да отидем. Това, което не познаваме, може да ни навреди, а това, което научаваме, ни дава сили. Четвъртата форма на свободата е *фактичността*.

Никой не постига свободата си сам. На практика и от етична гледна точка свободата за теб означава свобода за мен. Това признание е *солидарност*, последната форма на свободата.

Решението на проблема със свободата не е, както смятат някои от десницата, да се подиграваме на управлението или да се откажем от него. Решението

също така не е, както смятат някои от левицата, да се пренебрегва или отхвърля реториката на свободата.

Свободата оправдава управлението. Формите на свободата ни показват как.

Тази книга следва логиката на спора и логиката на живота. Първите три форми на свобода се отнасят до различните фази на живота: суверенността – до детството; непредвидимостта – до юношеството; мобилността – до младежката възраст. Фактичността и солидарността са зрелите форми на свобода, които дават възможност за развитие на останалите. На всяка форма е посветена отделна глава.

Във Въведението се позовавам на собствения си живот, започвайки от първия момент, когато си спомням, че се замислих за свободата: през лятото на 1976 г., американската двестагодишнина. Ще се опитам да покажа на основата на пет десетилетия мои собствени грешки как са възникнали някои погрешни разбирания за свободата и как те могат да бъдат коригирани. Заключението описва едно добро управление, което бихме могли да създадем заедно. Така си представям Америка, която е достигнала 2076 г., своята тристагодишнина – като страна на свободните.

Главите са разделени на фрагменти. Някои от тях включват спомени, които ми хрумваха, докато се опитвах да разгледам даден философски въпрос. Проблясъците на паметта дават възможност за размисъл. Те ми позволяват да приложа една скромна версия на Сократовия метод към моето по-ранно „аз“: да поставям под въпрос смисъла на думите и житейските навици, за да събудя онова, което в известен смисъл вече е известно. Идеята е да се разкрият истини за тази страна и за свободата, които не са били очевидни за мен в онзи момент – и които не биха били очевидни сега, ако не бях преминал през тези по-ранни преживявания.

Това е философски метод, подходящ (надявам се) за един историк, какъвто съм аз. Познавам се на исторически примери и знам повече за миналото на някои региони, отколкото на други. Това е книга за Съединените щати, но аз правя сравнения със Западна Европа, Източна Европа, Съветския съюз и нацистка Германия.

Тук водя дискусии с древни, модерни и съвременни философи. Понякога оставям препратките скрити; тези, които се интересуват, ще ги доловят. Основно цитирам петима мислители: Франц Фанон, Вацлав Хавел, Лешек Колаковски, Едит Щайн и Симон Вейл. Тези личности не са американци и не са добре познати в Съединените щати; с малки изключения те нито са живели в страната, нито са писали за нея. Едно подтикване от друга традиция (или термин от друг език) може да ни избави шоково от погрешни

схващания. Възприемам от всеки мислител понятие, което развива аргументацията; не твърдя, че те са съгласни един с друг (или с мен) по всеки въпрос.

Тази книга е консервативна, тъй като се опира на традицията, но е радикална, тъй като предлага нещо ново. Тя е философия, но се придържа към опита. Няколко фрази в нея са бележки, които пишех до себе си в периодичните моменти на съзнание в болничното легло по време на болестта, която едва не отне живота ми. Аргументите бяха замислени, докато преподавах в американски затвор с максимална сигурност. Голяма част от това, което следва, написах по време на три пътувания до военновременна Украйна.

Основните въпроси бяха зададени от читателите. Моите книги „Кървави поля“ и „Черна земя“, изследващи масовите убийства, доведоха до обществени дискусии, които ме насочиха към етичната тема на тази книга. Ако мога да опиша най-лошото, не мога ли да предпиша и най-доброто? След като публикувах политическия памфлет „За тиранията“ и съвременната история, наречена „Пътят към несвободата“, ме попитаха как би изглеждала една по-добра Америка. Това е моят отговор.

Определянето на свободата е различен вид амбиция от нейната защита. Разпитвам бившето си „аз“; разпитвам другите; и другите разпитват мен. Методът е част от отговора: може да има истина за свободата, но няма да стигнем до нея изолирано или чрез дедукция. Свободата е положителна; да се произнесеш за нея, както и да я живееш, е акт на съзидание.

Тази книга има за цел да даде пример за добродетелите, които препоръчва. Тя е замислена да бъде трезва, но и експериментална. Възхвалява не това, което сме, а свободата, която би могла да бъде наша.

Слънцето изгрява зад прозореца ми. Границата се приближава. Започвам да размишлявам през един летен ден.

Т. С.
Влакът от Киев за Дорохуск
Вагон 10, купе 9
6:10 ч., 10 септември 2023 г.